

Fig. 1. Prospekt af Horsens set fra nordøst 1835. Oliemaleri af Ole Mathiasen Bøgh. I Horsens Museum. – *View of Horsens from the north east, 1835. Oil painting in Horsens Museum.*

KIRKERNE I HORSENS

NOTER s. 5359

Oversigt. I bunden af Horsens Fjord ligger et næs, mod nord afgrænset af Nørrestrand, mod sydvest af Bygholm Å og mod øst af Stensballesund. På denne halvø – i læ af bakkerne og beskyttet af fjordens mange flak – finder man byen, der har navngivet den brede østjyske fjord.¹

Selve bynavnet, Horsens, som tidligst optræder i kilder fra 1100'erne, består i sin ældste version af to led, hvoraf det sidste med tiden har mistet sin oprindelige form (»Hors(e)-nes«, »Hors-næs«, »Hors-nisse«).² Første led refererer til ordet

»hors«, dvs. hest, og netop hesten udgør hovedfiguren i byens segl (jfr. fig. 4,6), der 1368 for første gang ses benyttet som mærke for 'vort (by)fællesskab' (»nostre communitatis«).³ Sidste led, »næs«, hentyder naturligt til bebyggelsens placering i landskabet som beskrevet ovenfor. Den nuværende form vinder hævd fra 1500'erne.

Beliggenheden i landskabet har været gunstig, både med hensyn til de naturgivne ressourcer og til kommunikationen med omverdenen. Alt i alt har dette udgjort et stabilt vækstgrundlag for så-

vel agerbrug og husdyrhold som handel. Et tidligt og usædvanligt vidnesbyrd om Horsens' handelsmæssige betydning er således en omtale af byen (»Horshant«) i et arabisk værk fra 1100'ernes midte med karakteristikken: 'en lille smuk by'.⁴

De seneste års arkæologiske udforskning af den nuværende bymidte har afdækket værdifulde vidnesbyrd om områdets tidligste bebyggelse, der kan føres tilbage til 900'erne.⁵ Ældst er spor i Borberggade, øst for byens nuværende torv, hvortil kommer fund vest herfor, i Søndergade, af en gravplads af ikke ubetydelig størrelse, antagelig fra overgangstiden mellem hedenskab og kristendom. Om en bebyggelse af bymæssig art har der dog næppe været tale på dette tidspunkt, og en egentlig bydannelse er muligvis først opstået i løbet af 1100'erne, hvor fund i samme område eller længere mod vest afspejler begyndende håndværksaktivitet og handelsamkvem med omverdenen.⁶ Dog savnes endnu et sammenhængende billede af udstrækningen og strukturen af denne bebyggelse.

Vor viden om kongemagtens og kirkens tilstedeværelse i byen i den tidlige fase er tilsvarende spinkel. Mønter fra Svend Grathes (1146-57) og Valdemar den Stores (1157-82) tid med indskrifterne hhv. »Hors« og »Regis Horsenes« (kongens Horsens) vidner om byens status ved 1100'ernes midte som udmøntningssted under kongens myndighed. Måske er møntudstedelsen ligefrem flyttet til Horsens fra en anden jysk by i de borgerkrigsplagede år under kong Svend. Ifølge Kong Valdemars jordebog (1231) betalte byen 'skat af mønten', og Horsens har i hvert fald på det tidspunkt fungeret som et af de større omvekslingssteder i Jylland.⁷ Derudover fastlagde Jordebogen byens ydelser til kongen som to nætters militærtjeneste og 60 mk. i afgift til befrielse for leding, en relativt høj afgift i forhold til andre jyske byer.⁸ Horsens har som middelalderens byer i øvrigt været underlagt en særlig kongelig overhøjhed ('regaleret').⁹ Til de kongelige rettighedsområder eller besiddelser hørte også arealer omkring Horsens, foruden Hansted og Nim Hrd. som nævnt i Jordebogen (jfr. s. 4825 og 5177), tillige med de omliggende marker, der i løbet af middelalderen blev overladt byens indbyggere.¹⁰

De kongelige ejendomsforhold i byen lader sig endvidere belyse i relation til Horsens Vor Frue Kirke og S. Ibs Kapel eller Kirke (siden 1797 Vor Frelsers Kirke og i det følgende betegnet således). 1418 modtog johanniternes prior i Antvorskov Kloster pavelig bekræftelse på rettighederne over disse kirker med henvisning til en 67 år ældre tilladelse fra Valdemar Atterdag, 'sand patron for denne sognekirke og dette kapel' (»verus patronus ipsarum ecclesie parrochialis et capelle eadem«), vedrørende kirkernes indlemmelse i ordenen, 'hvad angår patronatet og den kongelige grundlæggelse' (»que de patronatu et fundatione regali existunt«). Dette aktstykke viser, at begge kirker var grundlagt og opført på kongeligt initiativ og dermed vel også på kongelig ejendom.¹¹ De seneste arkæologiske fund i Stjernholmkvarteret af et grubehus fra vikingetiden kunne tolkes som del af en stormandsgård, der siden dannede udgangspunkt for en tidligmiddelalderlig kongsgård, selvom denne sidste ikke er sikkert påvist.¹² Mht. en tilsvarende kongelig ejendom i bymidten, jfr. s. 5373.

En fyldestgørende redegørelse for de kirkelige forhold i byen i den ældste tid vanskeliggøres på samme måde af det sparsomme kildemateriale – arkæologisk såvel som skriftligt. Usikkerheden har gennem årene givet sig et håndgribeligt udtryk i den omfattende debat om identificeringen, lokaliseringen og dateringen af Horsens' ældste sognekirke.¹³ De seneste udgravninger i området ved det middelalderlige johanniterkloster (Ole Wormsgade 8-10) med fund af grave (de ældste antagelig fra 11-1200'erne) og af spredte frådstensbrokker, vel fra en bygning af dette materiale, kunne støtte teorien om placeringen af en kirke, antagelig sognekirken Vor Frue Kirke, dersom man antager, at den var opført af dette materiale, svarende til de – antagelig allerede i 1300'erne – nedlagte romanske frådstenskirker i *Lovby* og *Tirrup*, beliggende på det senere Bygholms marker, hhv. nord og syd for Bygholm Å. (De sidstnævnte beskrives nærmere under Hatting Kirke (Hatting Hrd., Vejle Amt).¹⁴ Mod hypotesen om en sognekirke af frådsten taler dog tilstedeværelsen i Horsens Klosterkirke af romanske bygnings-skulpturer af granit, som det er nærliggende at

Fig. 2. Kort over Horsens, tegnet af Marianne Nielsen 2003 på grundlag af byplankort i *Horsens Kommuneatlas*, 1991. De i *Danmarks Kirker* beskrevne kirker er markeret med tallene 1-7, kirkegårdene med bogstaverne A-C.: 1. Vor Frelsers Kirke. 2. Klosterkirken. 3. Hospitalskirken. 4. Vestermark Kirke (kirkesalen i Horsens Statsfængsel). 5. S. Josephs Kirke. 6. Getsemane Kirke. 7. Sønderbro Kirke. A. Nordre Kirkegård. B. Østre Kirkegård. C. Vestre Kirkegård. – *Map of Horsens, drawn by Marianne Nielsen in 2003 on the basis of a town plan in Horsens Kommuneatlas, 1991. The churches described in *Danmarks Kirker* are marked with the figures 1-7, the churchyards with the letters A-C: 1. Church of Our Saviour. 2. Klosterkirken. 3. The Hospital Church. 4. Vestermark Church (the church hall in Horsens State Prison). 5. St. Joseph's Church. 6. Gethsemane Church. 7. Sønderbro Church. A. North Churchyard. B. The Eastern Churchyard. C. The Western Churchyard.*

sætte i forbindelse med den kongelige tilladelse 1540 til at anvende materialer fra den nedrevne gamle sognekirke (Vor Frue Kirke) ved opbygningen af byens nye sognekirke (denne), jfr. også ndf.¹⁵ Med hensyn til materialet af romanske granitkulpturer mv. i Vor Frelsers Kirke, der tidligere er blevet tolket som levn fra byens første sognekirke, må disse snarere tolkes som rester fra en forgænger på samme sted som den nuværende teglstenskirke fra o. 1225 (jfr. s. 5400).¹⁶

Hvad angår de skriftlige belæg for identifikationen af byens sognekirke med Vor Frue Kirke, senere lagt ind under S. Hans Kloster, skal disse kort resumeres ndf. Dog vil en fyldig redegørelse følge i afsnittet om byens forsvundne kirker.

Blandt kilderne er to, der ikke tidligere har været inddraget i diskussionen. Placeringen uden for byen, dvs. uden for byvolden (jfr. ndf.), fremgår utvetydigt af et pavebrev fra 1480.¹⁷ Tilknytningen til det efter 1351 etablerede johanniterkloster bekræftes såvel af dette som af det ovf. nævnte brev fra 1418. At den gamle sognekirke med stor sandsynlighed skal identificeres med kirken ved S. Hans Kloster, anlagt øst for Gråbrødre Kloster ved den nuværende Stjernholmsgade, understøttes yderligere af kilder fra 1500'erne. Det gælder således Christen Skrams testamente 1519, der i sin opregning af gaver til alle byens kirkelige institutioner og gejstlige anfører Vor Frue, hans gravkirke, som den første – og

største – modtager sammen med prioren og præsterne samme sted, efterfulgt af Gråbrødre Kloster og de øvrige kendte kirker og kapeller i byen, men, sigende nok, uden nævnelser af S. Hans Klosterkirke, som må være underforstået ved den ovenstående omtale.¹⁸ At Christen Skram vittelig blev begravet i den daværende ‘Korsbrødre Klosterkirke’ (identisk med Vor Frue Kirke) fremgår af en senere beretning fra 1500'erne, vistnok nedskrevet af sønnetatteren Olive Skram. Liget blev nemlig siden hen overført til Østbirk Kirke, ‘da fornævnte Korsbrødre Kloster blev ødelagt’.¹⁹ Hermed må hentydes til den ovf. omtalte nedrivning 1540 af ‘den gamle kirke, som kaldes Vor Frue Kirke’.²⁰

Vor Frue Kirke stod som nævnt ligesom Vor Frelsers Kirke (S. Ibs Kapel) under kongeligt patronat, men havde en overordnet sognekirkelig status, hvilket – omend ikke nødvendigvis – kunne medvirke til at understrege dens højere ælde i forhold til sidstnævnte. Denne sognestatus bibeholdtes, da kirken 1351 blev overladt til johanitterne og dermed antagelig fik en dobbeltfunktion som sogne- og klosterkirke for det nyetablerede kloster.²¹

BYEN OG KIRKERNE I HØJ- OG SENMIDDELALDEREN

Fra 1200'erne optræder Horsens regelmæssigt i de skriftlige kilder. Af Øm Klosters krønike fremgår, at Horsens fungerede som udskibningshavn for klostrets landbrugsvarer, ligesom munkene ejede en gård i byen.²² Endvidere udstedte både kongen og Århusbispen breve her ved slutningen af århundredet.²³ Administrativt markerer byen sig 1305 som en retslig enhed og medbegler af et brev, udstedt af sidstnævnte; før 1317 havde Horsens sin selvstændige byret (»lex civitatis Horsnes«) og o. 1368 sit eget segl (jfr. ovf.).²⁴ Byens privilegier er først nævnt knap 100 år senere (1442), men kan meget vel være ældre.²⁵ Fastlæggelsen af en topografisk struktur, dvs. etableringen af et sammenhængende gadenet og en befæstning eller grænsedragning mod oplandet, hører ligeledes til i dette tidsrum, således som de arkæologiske undersøgelser har vist.²⁶ Og

både kirke, kongemagt og byfællesskabet bidrog aktivt til at præge byens fysiognomi.

En vigtig begivenhed for byens struktur var påbegyndelsen o. 1225 i bymidten af en statelig treskibet teglstenskirke med dobbelttårnsanlæg og herskabspulpitur i vest, den nuværende *Vor Frelsers Kirke* (jfr. ndf.). Det kan imidlertid som ovf. nævnt ikke udelukkes, at teglstenskirken var en ombygning af en eller flere ældre forgængere på dette sted, som i lighed med området ved Vor Frue Kirke var kongelig ejendom. Samtidig er det påfaldende, at denne kirke til trods for sin monumentale udformning helt frem til 1480 (og også siden – efter reformationen) som omtalt ovf. måtte ‘nøjes’ med en underordnet status som kapel i forhold til den gamle, relativt perifert beliggende sognekirke, jfr. s. 5354 og 5368. Dette gjaldt antagelig også i forbindelse med begravelser, selvom der dog i teorien har kunnet dispenseres for reglerne, så længe jordfæstelsespenge og sjælegaver svarede til sognekirken.²⁷ En indskrifttavle, ophængt i Vor Frelsers Kirke og tidligst omtalt 1755, nævner »Jomfru Mariæ Kirkegaard« ved Torvet, der nedlagdes 1575, jfr. s. 5377 og ndf.²⁸ Dette kunne tolkes som vidnesbyrd om eksistensen af en filialkirkegård ved kapellet, benævnt efter selve sognekirken. At domme efter de ganske få fund af grave i området har anvendelsen dog været yderst sparsom, jfr. ndf. og s. 5380. Alt i alt kaster forholdet mellem Vor Frue og Vor Frelsers Kirke imidlertid lys over den tidlige bydannelse i Horsens, hvis sognestruktur således kunne repræsentere et overgangsstadium mellem de ældre byers og de tilhørende landområders sognerigdom, og bygrundlæggelserne efter 1200. I de sidstnævnte gjorde strammere regler for nyoprettelse af sognekirker sig gældende.²⁹ Uvisheden om, hvilken status – om nogen – de tidlige kirker i Lovby og Tirup indtog i forhold til Vor Frue Kirke, gør det dog vanskeligt at tegne et dækkende billede af situationen.

Indtrykket af begravelsesforholdene i højmiddelalderens bykerne kompliceres yderligere af tilstedeværelsen af grave, vistnok fra 1200'ernes midte, påvist under det tidligere rådhus, i dag Byhistorisk Arkiv i Søndergade (nr. 26). Disse vidner om tilstedeværelsen af endnu en *kirkegård*,

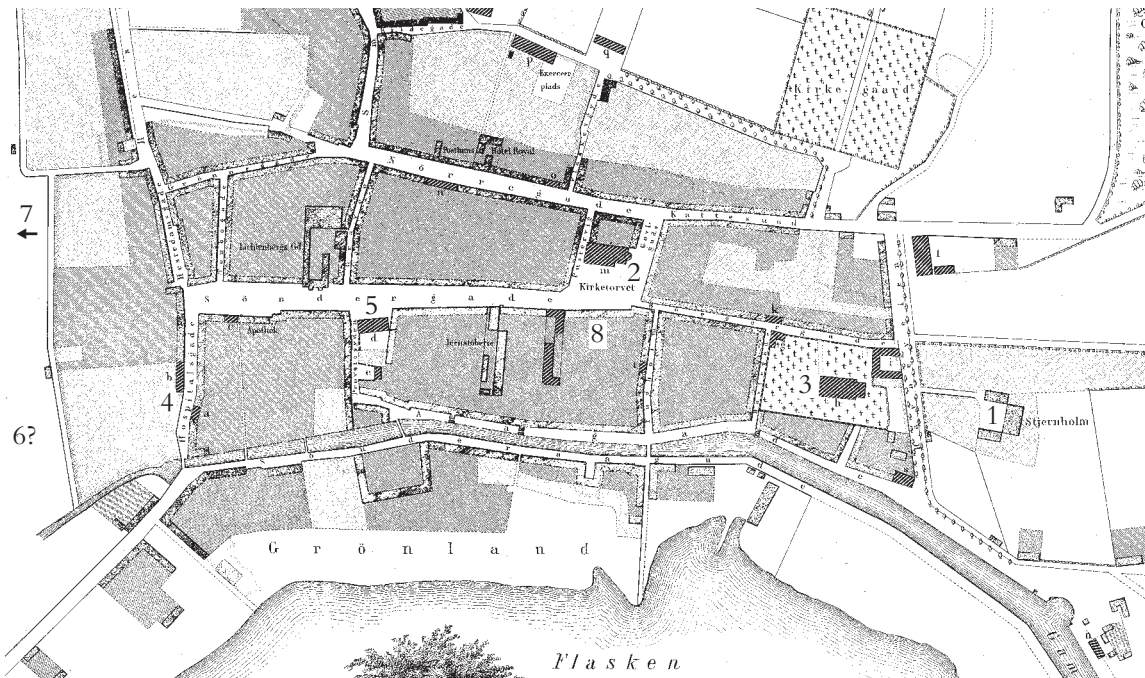

Fig. 3. Kort over det ældre Horsens; udsnit af kort 1858 i *Trap*, 1. udg. 1860, jfr. fig. 8. De i Danmarks Kirker beskrevne middelalderlige kirker, kapeller og klostre er markeret med tallene 1-7: 1. †Vor Frue Kirke, senere †St. Hans Kirke med †Johanniterkloster (senere Stjerneholm Slot). 2. Vor Frelzers Kirke (S. Ibs Kirke). 3. Klosterkirken med †Gråbrødre Kloster. 4. †S. Jørgensgård, senere Hospitalskirken. 5. †Helligåndshus (?). 6. †Helligkorskapel. 7. †Kapel på Byholm, jfr. fig. 2. Nr. 8 angiver †kapel i Det Russiske Palæ på Torvet. – *Map of old Horsens, cut of a map 1858 in Trap, 1st ed., 1860, cf. fig. 8. The medieval churches, chapels and monasteries described in Danmarks Kirker are marked with the figures 1-7: 1. †Vor Frue Kirke (Church of Our Lady), later †St. Hans Church with the †Johannite Monastery (later Stjerneholm Castle). 2. Church of Our Saviour (St. Ib's Church). 3. The monastery church Klosterkirken with the †Franciscan Monastery. 4. †St. Jørgen's Court, later the Hospital Church. 5. †House of the Holy Ghost (?). 6. †Holy Cross Chapel. 7. †Chapel on Byholm, cf. fig. 2. No. 8 is marked as the †chapel in the Russian Residence on the Square.*

muligvis ligeledes i annektsforhold til sognekirken eller tilknyttet en anden institution med begravesret, måske byens forsvundne, middelalderlige *Helligåndshus* med tilhørende *kapel*.³⁰ Det skal dog anføres her, at selve institutionen først nævnes 1509, mens kapellet alene er direkte omtalt 1541.³¹

Et vidnesbyrd om Horsens' status i 1200'ernes anden del var etableringen af et tiggermunkekloster, *Gråbrødre Kloster* i byens østlige udkant på grundlag af en donation 1261 fra ridder Niels til Barritskov. Gaven er udførligt omtalt i Peder Olsens *Gråbrødrekronike* fra 1500'ernes begyndelse, vel efter et udtog af det originale gavebrev, der var brændt før 1497.³² Med mindre den sekundært overleverede beretning har ajourført

de topografiske betegnelser, giver teksten vigtige oplysninger om byens daværende topografiske struktur, idet de skænkede arealer nøje præciseres i forhold både til en række navngivne gader og til byens grav i øst (»fossata civitatis«, formentlig ved den nuværende Havneallé, jfr. også ovf.).

O. 1300 synes den eksisterende bebyggelse og de nye byområder mod vest reguleret efter en samlet plan, hvorunder en torveplads syd for Vor Frelzers Kirke og en række gader (vigtigst Søndergade, Nørregade og Kattesund) blev udstukket.³³ En lokal befæstning i form af en voldgrav slog inden for et kort tidsrum (måske i 1300'ernes første årtier) en beskyttende ring omkring Vor Frelzers Kirke og området nord herfor (jfr. fig. 5, s. 5373).³⁴ Anlægget må antagelig tolkes

som udtryk for et politisk modsætningsforhold, måske mellem kongemagten på den ene side og den lokale befolkning på den anden. Det har således været nærliggende at knytte eksistensen af denne befæstning og opførelsen vest for byen af Bygholm (fra 1333 nævnt som bolig for kongens lensmand) sammen med kilderne vedr. Erik Menveds nedkæmpning 1313 af de jyske bønders opstand på Hatting Mark vest for byen.³⁵ Ifølge Ribebårbogen skal kongen have ført sin hær ind i Horsens og her bygget en borg. Et *kapel* på Bygholm er ganske vist først omtalt i 1600'ernes begyndelse, men kan meget vel være betydeligt ældre.³⁶

Pestens hærgen i byen ved 1300'ernes midte har antagelig været medvirkende årsag til en reorganisering af byens kirkelige institutioner. Som nævnt ovf. fik johanniterne, repræsenteret ved prioren i Antvorskov Kloster, 1351 af Valdemar Atterdag overladt patronatsretten til de kongelige kirker, Vor Frue og Vor Frelsers Kirke, da begge på dette tidspunkt var vakante – vel efter pesten.³⁷ Med inkorporationen, som fik pavelig stadfæstelse 1418, fulgte en tilladelse for ordenens forstander til at udøve en sognepræsts funktioner i Vor Frue Kirke (1351–1480) – en rettighed, der siden hen (1480–o. 1532) overførtes til Vor Frelsers Kirke.³⁸ En sognepræst i Horsens (»rectore ecclesie in Horsnisse«) er tidligst nævnt 1360, for øvrigt af samme navn, Bernhard, som johanniternes kommandør i byen, omtalt 1390.³⁹

Arkæologiske undersøgelser af S. Hans Kloster, det senere Stjernholm Slot, har dog endnu ikke afdækket anlæggets præcise omfang og de enkelte bygningers alder eller funktion, jfr. ovf. Et hospital er nævnt 1542 på kirkegården, syd for klostrets kirke (Vor Frue).⁴⁰ En omtale i Mogens Gøyes testamente 1514 af en donation til at »vd øge (dvs. udbygge) i den nye Kierke« kunne tolkes som vidnesbyrd om etableringen af en helt ny kirke eller en omfattende ombygning af den ældre på dette sene tidspunkt.⁴¹ Uanset hvad, er det en tankevækkende melding om en mulig 'oprustning' af den nu degraderede sognekirke efter sogneomlægningen 1480.

Foruden af klostrets hospital og af Helligånds-huset varetoges omsorgen for de spedalske af by-

ens *S. Jørgensgård* med tilhørende kirke, placeret i den sydvestlige udkant nær broen over Bygholm Å. Denne institution synes også at have stået i et vist afhængighedsforhold til S. Hans Kloster.⁴² Gården er tidligst nævnt 1493, men kan meget vel være væsentligt ældre.⁴³

Derudover nævnes 1519 et *Hellig Kors Kapel*, beliggende ved det østlige skel af Bygholms nordlige ladegårdsmark (Lovby mark).⁴⁴ 1544 solgtes endelig materialer fra 'et kapel ved broen vest for byen' til Horsens borgmester.⁴⁵ At domme efter beliggenheden kan kapellet enten identificeres med det ovennævnte eller være knyttet til S. Jørgensgården, måske et fremskudt vejkapel ved denne institution. Dog kan det ikke udelukkes, at det drejer sig om et – i kilderne i øvrigt – uomtalt kapel.

Af det yderst begrænsede antal kendte håndværkergilder og tilsvarende sammenslutninger fra senmiddelalderen lader ingen sig i øvrigt med sikkerhed knytte til nogen bestemt blandt byens kirker, kapeller eller altre.⁴⁶

Blandt særlige tildragelser i Horsens' historie, der i løbet af middelalderen også kan have berørt kirkerne, skal endelig nævnes en række brande og ødelæggelser, dels 1247 under opgøret mellem Erik Plovpenning og hertug Abel, dels 1285 i forbindelse med nordmændenes angreb på byen.⁴⁷ En større brand o. 1450 i byen eller specielt ved Vor Frelsers Kirke lader sig udlede af arkæologiske spor ved denne kirke (jfr. s. 5441). Dette kunne muligvis være baggrunden for omtalen i byprivilegiet 1442 og i Christian I's privilegiebrev fra 1452 af et behov for at 'forbedre' byen.⁴⁸ 1497 nævnes Klosterkirken som 'nyligt hærget af brand', hvilket teoretisk set også kunne referere til en større bybrand. En omfattende katastrofe for hele byen synes under alle omstændigheder at have været den store brand 1540, da Horsens opnåede fritagelse for skatter i hele fire år.⁴⁹

KIRKELIGE INSTITUTIONER EFTER REFORMATIONEN

Den lutherske nyordning af det religiøse liv i forbindelse med reformationen greb drastisk ind i både antal af og funktionsområder for byens

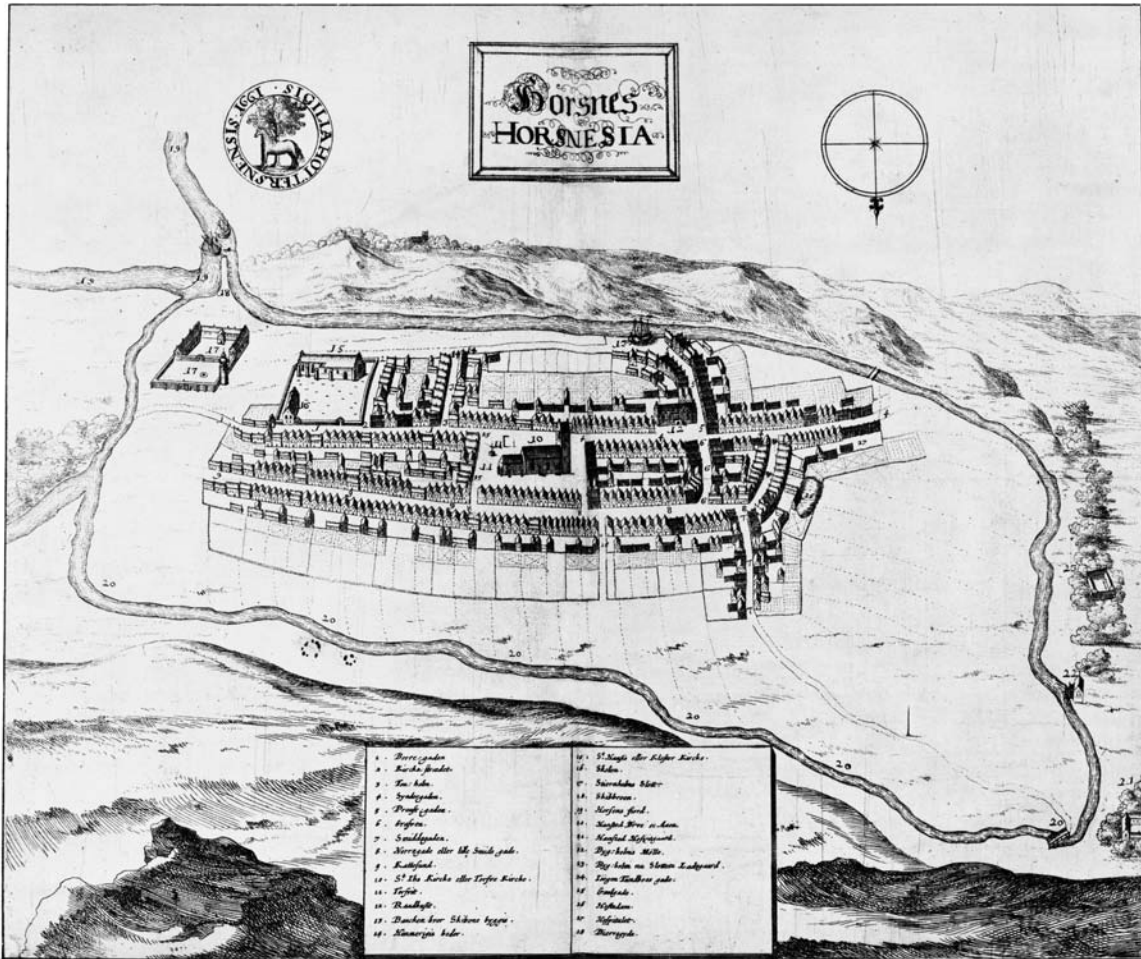

Fig. 4. Kort over Horsens fra Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus*, Kbh. 1677. Vor Frelser Kirke (St. Ibs Kircke eller Torfve Kircke) ses som nr. 10, Klosterkirken (St. Hansis(!) eller Kloster Kircke) som nr. 15, Stjernholm Slot som nr. 17 og Bygholm Slot som nr. 23. Hospitalet er ikke afmærket, men ses i kortets øvre halvdel, midtfor, på højre side af Hospitalsgade (Proust-Gaden), angivet som nr. 5. – *Map of Horsens from Peder Hansen Resen, Atlas Danicus, Copenhagen 1677. Vor Frelser Kirke (Church of Our Saviour) can be seen as no. 10, the monastery church Klosterkirken as no. 15, Stjernholm Castle as no. 17 and Bygholm Castle as no. 23. The hospital is not marked, but can be seen in the middle of the upper half of the map to the right of the street Hospitalsgade (Proust-Gaden), marked as no. 5.*

kirkelige institutioner. Inddragelsen af kirkegodset under kronen og herunder konfiskationen af kostbarheder har naturligvis berørt såvel klostre som kirker i Horsens, men konkret vides der kun lidt herom.⁵⁰ Dertil kom kravet om tilbagelevering af gods, skænket af private i forbindelse med messe-, alter- eller kapelstiftelser.

Allerede 1530 forvarsledes en overdragelse af ejendomme fra *Gråbrødre Kloster* til byens magistrat, 'når munkene ... var ude'. 29. december 1532,

på den hellige martyr, S. Thomas af Canterburys dag, blev munkene fordrevet fra klostret, angiveligt med rigshofmester Mogens Gøye som den aktive kraft og 'forfølger af alle, som levede hæderligt'.⁵¹ Klosters gods var kort forinden, i november 1532, blevet overladt til byens borgmestre, råd og sognemenighed. Selve kirken blev udpeget til en ny sognekirke, mens klosterbygningerne herefter skulle rumme præstebolig, skole og et hospital for fattige, vanføre og syge.⁵²

S. Hans Kloster fik samme år, 1532, Mogens Gøye som verdslig tilsynsførende, men er under alle omstændigheder blevet sækulariseret efter 1536.⁵³ Fra 1537 og de følgende år pantsattes klostret til forskellige, indtil det 1575 'med bygning, kirke og kirkegård' solgtes til statholderen i Nørrejylland, rigsråd Holger Rosenkrantz til Boller umiddelbart inden dennes død.⁵⁴ Klostret ændrede herefter navn til Stjernholm Slot efter Holger Rosenkrantz' hustru, Karen Gyldenstjerne.⁵⁵ Forinden havde de brandplagede Horsensborgere 1540 fået tilladelse til at nedrive den gamle *Vor Frue Kirke* 'og nyde dens kalk, sten, klokke, tømmer og andet' til opbygningen af deres sognekirke (jfr. ovf.). Derimod blev hospitalet på klostrets kirkegård syd for kirken 1542 overladt til det nyoprettede Almindelig Hospital i Århus.⁵⁶ Omtalen af klostrets kirke d.å. og endnu 1575 kan som nævnt ovf. enten referere til resterne af den middelalderlige bygning eller til en yngre afløser, som var under bygning 1514. Hvornår denne og kirkegården ophørte med at fungere, fremgår ikke.

Reorganiseringen af byens socialforsorg og hospitalsvæsen foregik i flere faser. Beslutningen 1532 om at indrette et hospital i det nedlagte Gråbrødre Kloster omstødet tilsyneladende allerede 1541 ved oprettelsen af det århusianske hospital, der fik tillagt 'alt det gods, rente og rettighed', der hidtil havde hørt under 'de Helliggejst huse og hospitaler i Randers og Horsens'. Samtidig skulle alle fattige og syge herfra overflyttes til det nye hospital.⁵⁷ Dermed må hentydes til beboerne, ikke bare i *Helligåndshuset*, men også i Gråbrødre Klosters hospital og i *S. Jørgensgården*, efterfulgt året efter af de syge i S. Hans Klosters hospital (jfr. ovf.).

Centraliseringen af det østjyske hospitalsvæsen i Århus viste sig dog snart efter uhensigtsmæssig.⁵⁸ Allerede 1560 gav kongen befaling til at genopbygge *Horsens Hospital*, 'der i nogle år har været øde' og tillægge gods fra Århus til dets drift.⁵⁹ Hospitalet og en tilhørende kirkesal (s.d.) indrettedes formentlig i den nedlagte S. Jørgensgård. Selve bygningen nyopførtes med materialer, leveret af Holger Rosenkrantz, der også 1570 fik befaling til på hospitalet at levere det af ham

i S. Hans Kloster modtagne inventarium, som var 'gammelt og for en stor del fordærvet' og nu skulle overdrages de fattige.⁶⁰ Året forinden, 1569, var Torsted Kirke (Hatting Hrd., Vejle Amt), der tidligere havde hørt under S. Jørgensgården, blevet lagt til hospitalet, og embederne som hospitalspræst og sognepræst i Torsted blev forenet.⁶¹

Vor Frelsers Kirke, der allerede før 1532 synes at have stået åben for den lutherske forkyndelse, måtte ved S. Hans Klosters sækularisering og nyordningen af Gråbrødre Klosterkirke d.å. atter opgive sin funktion som sognekirke. Hermed etableredes bysognet, administrativt betegnet 'Horsens kirke', men i praksis omfattende to kirker – en ordning, der skulle vare helt frem til 1904. Udelukkes kan det dog ikke, at kirken endnu i en overgangsperiode har betjent sognefolket.⁶² Men det er under alle omstændigheder vanskeligt at forklare, hvorfor man i forbindelse med ændringen fravalgte den centralt beliggende, væsentlig større bygning, der var udstyret med tårn med udsigtsplads til byens vægtene og klokke, bl.a. byens stormklokke, til fordel for den mindre kirke i byens østlige udkant – forhold, der i de følgende godt 250 år skulle volde sognemenigheden mange praktiske problemer (se ndf.). Som anneks til Klosterkirken kom *Vor Frelsers Kirke* både administrativt og liturgisk til at stå i skyggen af denne, og dens reducerede status kan vel tidligst aflæses af, at den allerede 1558 og 1569 på lensmand Holger Rosenkrantz' bud måtte afgive både bly fra kirkens orgelpiber og tagsten til andet brug.⁶³

Sognets to kirker betjentes af en sognepræst og en kapellan med højmesser om søndagen i Klosterkirken og ugeprædikener om torsdagen i *Vor Frelsers Kirke* ved den førstnævnte, mens kapellanen holdt froprædikener om søndagen og ugeprædikener om onsdagen i sidstnævnte kirke; hertil kom aftensangsprædikener smst.⁶⁴ Begravelser og skriftemål foregik i begge kirker, ligesom byens borgere havde studeplads i både den ene og den anden kirke.⁶⁵ Sognepræsten havde fra 1532 og endnu 1582 sin fribolig (*præstegård*) i en af Gråbrødre Klosters bygninger, måske placeret ved Klosterkirkens nordvesthjørne. 1623 ses dette privilegium dog at være bortfaldet.⁶⁶

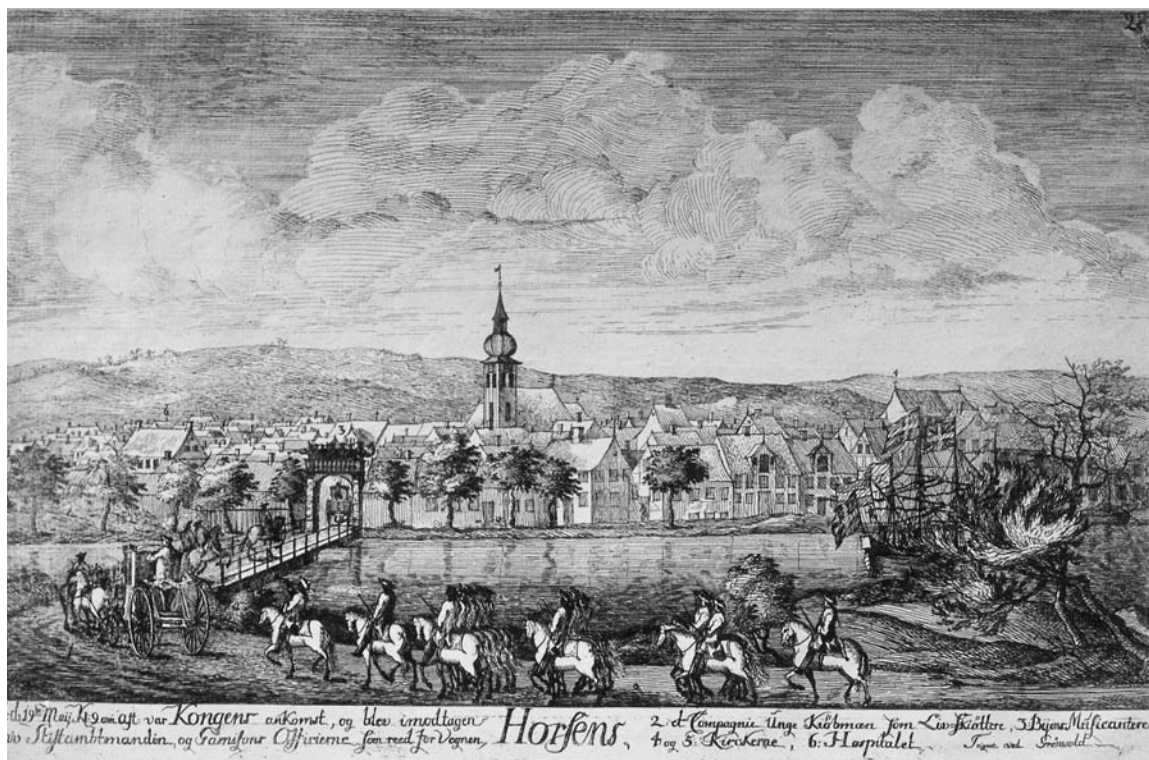

Fig. 5. Prospekt af Horsens 1749 set fra syd. Radering af P. I. Grönvold. – *View of Horsens 1749 from the south.*

Som kirkegård for Horsens by efter reformationen blev Klosterkirkens kirkegård efter alt at dømme enerådende efter nedlæggelsen af de øvrige middelalderlige kirkegårde, d.e. begravelsespladsen ved Vor Frue (S. Hans Kloster), Helligåndshuset(?) og formentlig også den ved S. Jørgensgården samt sidst, men ikke mindst »Jomfru Mariæ Kirkegaard« ved Vor Frelsers Kirke, der ifølge en forsvunden mindetavle i sidstnævnte kirke 1575 dels 'blev gjort til torv', dels bebygget, jfr. ovf., s. 5377 og 5553.

Tilsynet med sognets økonomi, der hvilede på et ret beskedent grundlag af 'visse' (dvs. faste) indtægter, forvaltedes af byens magistrat gennem særligt udpegede kirkeværger. Til indkomsterne føjedes dog gennem årene betydelige private donationer, ikke mindst i forbindelse med større istandsættelser eller inventaranskaffelser.⁶⁷ Store ulykker og ødelæggelser, som bybranden 1586, eller krigsurolighederne i de følgende par århundreder har naturligvis fremkaldt ekstraordinære behov for gennemgribende reparationer el-

ler præget de økonomiske forhold, også for kirkerne.⁶⁸ Mht. kaldsretten til præsteembederne lå denne i den første tid hos Magistraten og menigheden i fællesskab, siden 1660 hos kongen.⁶⁹ Fra midten af 1600'erne og indtil begyndelsen af 1800'erne var sognepræsteembedet i Horsens forenet med hvervet som provst for Nim Hrd.⁷⁰ I tiden frem til 1660 varetog lensmanden på Bygholm (fra 1616 på Stjernholm Slot), kronens rettigheder over byen og dens sognekirker. Det daværende kapel på Bygholm blev nedlagt senest 1618, jfr. ovf., og lensmanden søgte herefter byens kirker. Siden 1660 hørte det overordnede tilsyn med kirkernes økonomi og vedligeholdelse under Stiftsøvrigheden, dvs. stiftamtmanden og biskoppen i Århus.

Blandt særlige indslag i byens liv, der også prægede kirkerne, var det 1724–1842 indkvarterede militære mandskab, det holstenske rytterregiment (senere betegnet Det slevigske Kyrassérregiment).⁷¹ Endvidere det russiske eksilhof, der i tidsrummet 1780–1807 havde domicil og desuden

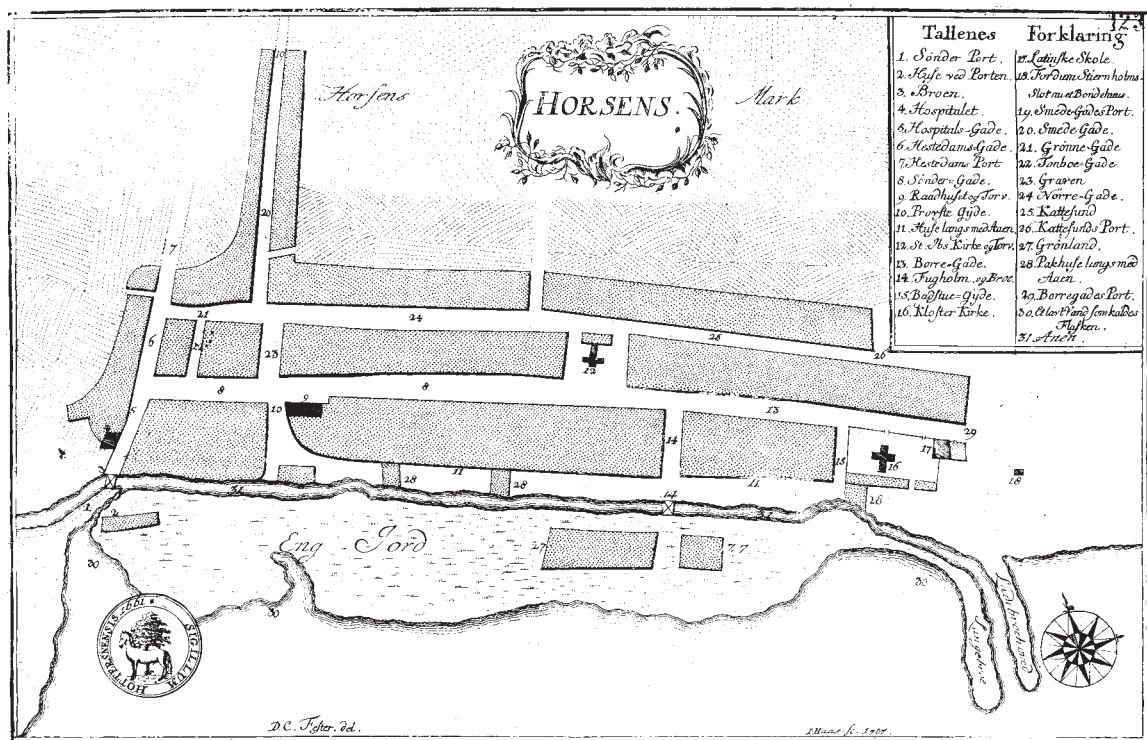

Fig. 6. Kort over Horsens. Kobberstik af Jonas Haas efter D. C. Fester fra Erik Pontoppidan og Hans de Hofman, *Den Danske Atlas IV*, Kbh. 1768. Vor Frelsers Kirke, Klosterkirken og Hospitalet er afmærket som nr. 12, 16 og 4. – Map of Horsens. Copper engraving from Erik Pontoppidan and Hans de Hofman, *Den Danske Atlas IV*, Copenhagen 1768. Vor Frelsers Kirke (Church of Our Saviour), Klosterkirken and the Hospital are marked as nos. 12, 16 and 4.

et midlertidigt russisk-ortodokst kapel i den af C. F. Harsdorff ombyggede dobbeltejeendom, Palæet, på Torvet (nr. 2-4). Et begravelseskapel for hoffets medlemmer indrettedes dog 1782ff. ved Klosterkirken (s.d.), mens hoffets personale havde kirkestole, ikke blot i Klosterkirken og Vor Frelsers Kirke, men også i Hospitalskirken (s.d.). Palæet var endelig 1810-29 residens for prinsesse Charlotte Frederikke, prins Christian Frederiks (Christian VIII) separerede gemalinde, og hendes hof.

KIRKELIGE FORHOLD I NYERE TID

Et akut behov for en omfattende hovedreparation af *Vor Frelsers Kirke* i 1790'ernes begyndelse var baggrunden for en vidtgående forandring af de kirkelige forhold i byen. En medvirkende årsag til dette kan dog også have været Horsens' – siden 1780 – nyvundne status som 'residensby' for det russiske hof, jfr. ovf.

April 1793 foreslog kirkeværgen, Frederik Winther med støtte fra Kirkeinspektionen, at det ekstraordinære behov for reparationsudgifter til denne kirke, der kun lejlighedsvis var i anvendelse, kunne motivere en administrativ ændring, således at Vor Frelsers Kirke blev hovedkirke og Klosterkirken reduceredes til et »Mosulæum« (mausolæum, dvs. en begravelseskirke) og 'reservekirke'.⁷² Som fremhævet en snes år senere af antikvaren Chr. Molbech undgik denne kirke dog til al lykke at dele skæbne med sin »arme Søster«, Gråbrødre Kirke i Odense, der dømtes til nedrivning 1805 (DK Odense 1775), ligesom »andre slige høist overflødige Bygninger, som kun ere en unyttig Byrde for den Jord, de staae paa, hvor man efter en svensk historisk Professors Mening, langt hellere maatte lægge Kartoffler, eller plante Træer«.⁷³

Fordelene ved Vor Frelsers Kirke var indlysende. I første række faldt den centrale placering i byen, den direkte adgang fra Torvet og kirkerum-

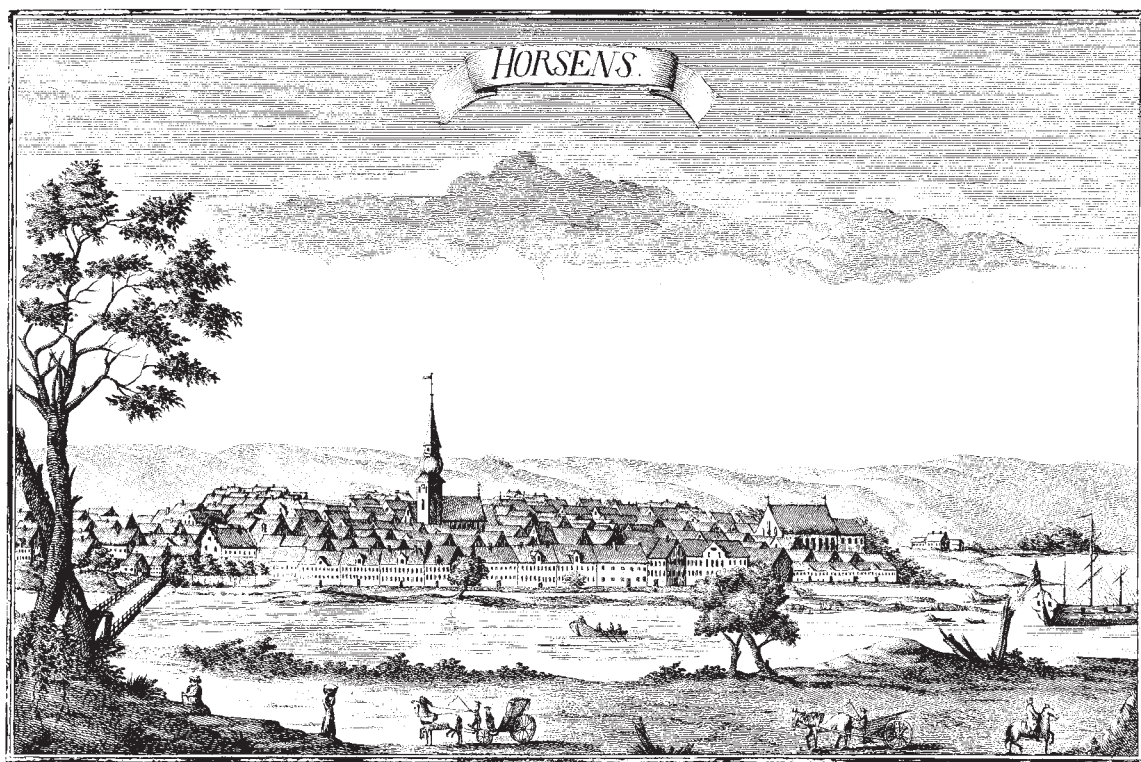

Fig. 7. Prospekt af Horsens set fra sydvest. Kobberstik af Alexia de Lode 1762 fra Erik Pontoppidan og Hans de Hofman, *Den Danske Atlas* IV, Kbh. 1768. – *View of Horsens from the south west.*

mets større omfang lige i øjnene, og det kan som nævnt ovf. undre, at disse forhold ikke allerede i 1500'erne havde medvirket til at bevare bygnings sognekirkestatus. Hertil kom – helt i oplysningstidens ånd – en række argumenter, der ved siden af hensynet til bekvemmeligheden fremhævede sundheden og skønheden i forandringen. Anført blev således de 'beklumrede' forhold i den lavere, tætpakkede Klosterkirke, som dog ved sin bekvemme placering i udkanten af byen mod den åbne sø var bedre skikket som gravplads end Vor Frelser, der lå inde i byen, 'udelukt fra den friere luft'. Værd at nævne var også Vor Frelseres tårn, »den eneste og største Zirats i Byen, et Mærke for de Søefarende og Vagtstædet for Taarn-Vægterne« og den fri beliggenhed mod »een af Byens skønneste Pladser«. For at pryde den nye hovedkirkes indre foresloges de smukkeste af Klosterkirkens inventargenstande overført hertil (se s. 5369) som supplement til en række

fornyelser. Deriblandt var alterpartiet, som efter ændringen ifølge en samtidig vurdering forekom »henrivende skönt og andagtsvækkende«.74 Sidst, men langt fra mindst, var den økonomiske sidegevinst ved salg af det nu stærkt udvidede antal stolepladser i Vor Frelser. Til gengæld skulle begravelser i kirken definitivt ophøre.

17. jan. – med reskript 24. jan. – 1794 forelå den kongelige godkendelse af forslaget, og 19. febr. 1797 kunne biskop Hector Janson genindvie den renoverede kirke, der nu »i stedet for det gamle Catholske Navn St: Ibs Kirke« fik »et mere passende, Frelserens Kirke«.75 Reduktionen af Klosterkirkens funktion som ramme alene om begravelser og 'hvad forretninger, der kunne forefalde', kan være en medvirkende årsag til nedlæggelsen 1803 af kapellaniet, da dette s.å. blev vakant. Beslutningen ændredes dog til en sammenlægning af den hidtidige stilling som kapellan med embedet som hospitalspræst (nu dog fraregnet sognekaldet

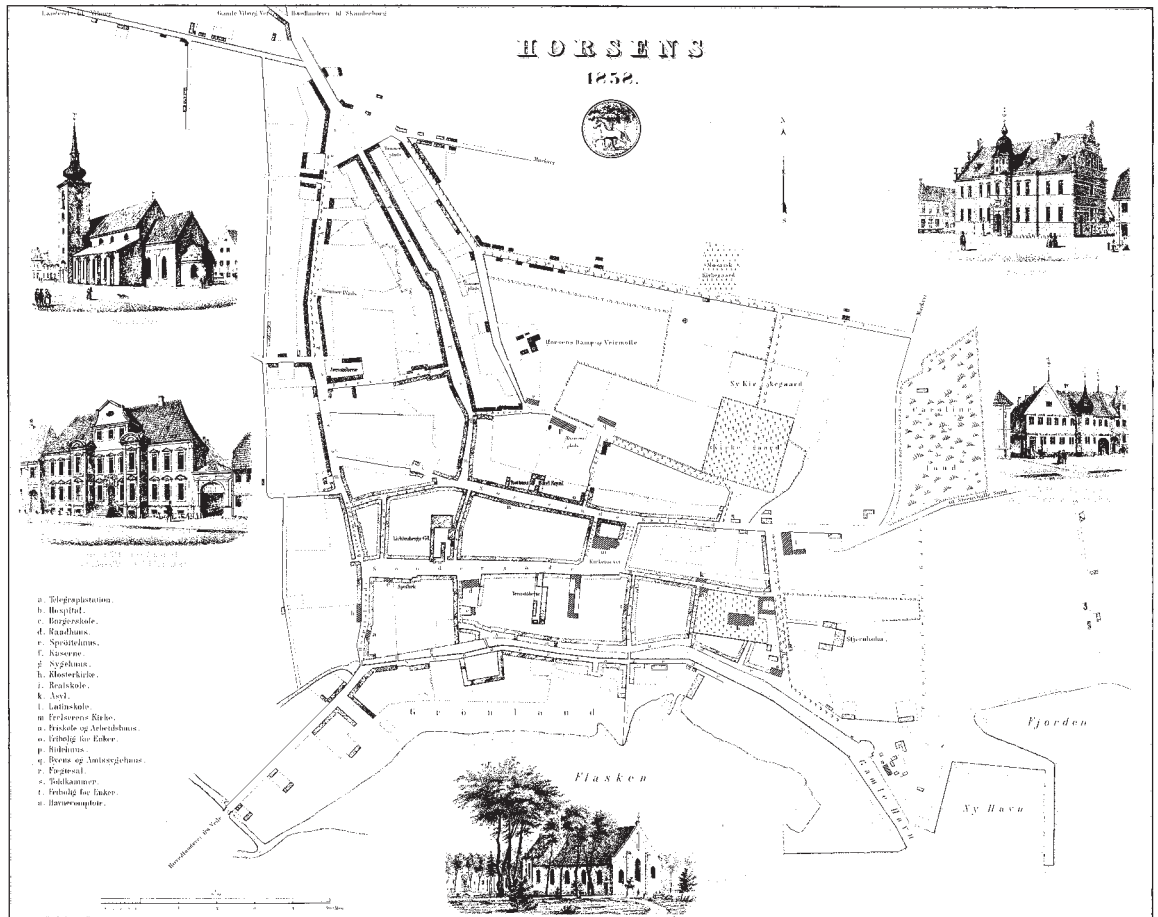

Fig. 8. Kort over Horsens By 1858 med vignetter af de vigtigste historiske bygninger. Trykt i 1. udgave af Traps Danmarksbeskrivelse. – Map of Horsens 1858 with vignettes of the most important historical buildings.

i Torsted Kirke).⁷⁶ Fra 1818 ydede en ordineret kateket bistand til byens præster.⁷⁷

Anvendelsen af Klosterkirken og den tilhørende kirkegård begrænsedes i de følgende årtier. Befolkningstilvæksten i byen nødvendiggjorde oprettelsen af en assistenskirkegård (oprindelig *Nordre Kirkegård*, senere *Gl. Kirkegård*, indviet 1835), anlagt i byens nordre udkant ved Kattesund og suppleret 1876 med endnu en kirkegård på Sundvej (*Østre Kirkegård*). Kirken fungerede dog fortsat som ligkapel i forbindelse med begravelser på disse kirkegårde.⁷⁸ Hertil kom, at selve bygningen lejlighedsvis benyttedes til militære formål (krudtdepot m.m.), således 1801-23 og under Treårskrigen (1848-50).⁷⁹ Endelig var Klo-

sterkirken vikarkirke i forbindelse med hovedrestaureringen af Vor Frelsers Kirke 1864-66 og 1879-81.

Byens kraftige vækst og det øgede befolkningstal gav fra anden halvdel af 1800'erne naturligt nok anledning til at overveje en sognedeling.⁸⁰ En gennemgribende restaurering af Klosterkirken, afsluttet 1894, aktualiserede debatten om kirkens fremtidige brug, og i det følgende årti anvendtes den atter – afvekslende med Vor Frelsers Kirke – til gudstjenester. Sognedelingen mellem byens to kirker gennemførtes dog, men først 1904 på Kultusministeriets initiativ. En nord-sydgående grænse mellem de to nye sogne, Vor Frelsers Sogn mod vest og Kloster Sogn mod øst,

blev trukket fra landevejen mod Vejle i syd, langs åen til Levysgade, Jessensgade, Søndergade, over Torvet, gennem Gavlgade, Nørregade, Skolegade, Kildegade, Møllegade, Nørretorv og Nørrebrogade til Skanderborg landevej og byens grænse mod nord. Til hver kirke knyttedes en sognepræst og en residerende kapellan.⁸¹ Ved udskillelse af Kloster Sogns område syd for Bygholm Å oprettedes 1971 byens tredje sogn, Sønderbro Sogn, der fik egen kirke, *Sønderbro Kirke*, indviet s.å. Denne og de ndf. nævnte kirker beskrives efterfølgende. Året efter, 1972, overførtes et areal omkring Langmarkskvarteret fra Kloster sogn til Vor Frelsers sogn.⁸²

Ved siden af sognekirkerne indrettedes 1853 et kapel (siden 1975 betegnet *Vestermark Kirke*) med

tilknyttet præsteembede ved den nyopførte straffeanstalt (Horsens Tugthus, fra 1933 Statsfængsel). En lille katolsk menighed, der kunne føre sine rødder tilbage til en gruppe flamske kedelførere fra Luikgestel i Brabant, etableret i byen siden 1764, fik 1872 eget kapel (indtil 1874 på Søndergade 47, fra 1874 på Nørregade 19) og 1896 selvstændig Kirke, *S. Josephs Kirke* i Nørregade. Også metodisterne, der siden 1878 havde holdt deres første forsamlinger i byen, fik i disse år et kapel (1881 i Vimmelskaftet 8), der 1906 afløstes af *Getsemane Kirke*, Gammel Jernbanegade 34. 1939 anlagdes endelig byens tredje kirkegård, *Vestre Kirkegård*, ved Silkeborgvej. Et tilhørende kapel med krematorium opførtes s.å. (arkitekt: Viggo Norn).

NOTER

¹ Afsnittet om kirkerne i Horsens er redigeret af Lars Bisgaard og Birgitte Bøggild Johannsen. Fremstillingen bygger generelt på den righoldige lokalhistoriske litteratur, jfr. de vigtigste sammenfatninger i O. Fabricius, *Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie*, Odense 1879 (Fabricius); Aage Simonsen, *Horsens og Omegnens Kirker*, Kbh. 1924 (Simonsen); Torkil Baumgarten, *Det gamle Horsens og Horsens Slægter*, Horsens 1925 (Baumgarten); N. F. S. Dahl og C. E. T. Engsig-Karup, *Den evangelisk-lutherske Kirke i Horsens 1532 – 17. November – 1932*, Horsens 1932 (*Den ev.-luth. Kirke*); *Blade af Horsens Historie. Træk af Horsens By-Krønike gennem 500 Aar I*, red. Carl Th. Jørgensen, Horsens 1942; J. K. Jensen, *Byen og dens Patricierfamilier i det 16., 17. og 18. Aarhundrede. Blade af Horsens Købstads Historie II*, Horsens 1944 (Jensen 1944); Sv. Aage Bay, »Horsens ældste sogne kirke«, *Årb-ÅrhSt* 1952, 23–40 (Bay 1952); Claus Andreasen, Thomas W. Lassen, Per Kristian Madsen og Ole Schiørring, »Horsens – en middelalderbys udvikling«, *hikuin* 3, 1977, 41–58 (Andreasen m.fl. 1977); Carl Th. Jørgensen, *Hundrede Horsens-år 1870-1970. Tiden mellem fortid og fremtid*, Horsens 1977; *Rektor Jens Hansen's Efterretning om Horsens 1755*, udg. Thomas W. Lassen, Horsens 1978; Sv. Aage Bay, *Horsens historie indtil 1837*, Horsens 1982 (Bay, *Horsens historie*); Sv. Aage Bay, »Menigheden i Horsens 1785–1820«, *Årb-ÅrhSt* 1986–87, 58–94 (Bay, *Menigheden I*); Bodil Møller Knudsen og Ole Schiørring, *Fra grubehus til grillbar. Horsens i 1000 år*, Horsens

1992 (Møller Knudsen og Schiørring); Sv. Aage Bay, »Menigheden i Horsens 1820–1884«, *Årb-ÅrhSt* 1994, 103–57 og »Menigheden i Horsens 1884–1920«, *Årb-ÅrhSt* 1995–96, 75–110 (begge genoptrykt i Sv. Aage Bay, *Menigheden i Horsens 1820-1920*, Horsens 1996) (Bay, *Menigheden II*); Ole Schiørring, »Byudvikling i det middelalderlige Horsens«, *Vejle Amts Årbog* 1998, 28–43; Ole Schiørring, »En middelalderby forandrer sig – hovedresultater fra ti års udgravninger i Horsens«, *KUML (Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab)* 2000, 113–49 (Schiørring 2000); Ole Schiørring, *Kend din by. Huse og mennesker i Horsens*, red. Bodil Møller Knudsen, Horsens 2001; Eigil Holm, *Horsensegnens kirker*, Århus 2002. Jfr. også *Dansk lokalbiografi. Vejle Amt I*, udg. Bendix Bech-Thostrup m.fl., Kbh. 1986, 245ff.

² Anders Bjerrum, *Stednavne i Århus og Skanderborg amter (Danmarks Stednavne nr. 12)*, Kbh. 1964, 10. I den ældre antikvariske litteratur knyttedes forstavelen, *hors*, sammen med beretningen om sagnkongen, Hother, der skulle have grundlagt en by i Jylland, og byen betegnedes således undertiden Hothersnæs, jfr. *Resen* 100f.; *MarmDan* 122; *HofmFund* II, 161; *DaAtlas* IV, 122f. *Danmarks Stednavne nr. 10* nævner endvidere det af substantivet *hors* afledte mandnavn, *Horsi*.

³ *DiplDan* 3, VIII nr. 219 (26. aug. 1368). Om seglet, der viser en gående hest på baggrund af et træ, måske en lind, jfr. Fabricius (note 1) 7 og Poul Bredo Grandjean, *Danske Købstæders Segl*, Kbh. 1937, 25.

⁴ Harris Birkeland, *Nordens historie i Middelalderen etter arabiske kilder*, Oslo 1954, 67, 73 og planche I.

⁵ For en sammenfattende redegørelse, jfr. *Schiørring 2000* (note 1). Fund af et grubehus fra vikingetiden i forbindelse med udgravninger i Stjernholmkvarteret (Ole Wormsgade 8–10) 2002 har senest kastet lys over vikingetidsbebyggelsens udstrækning, jfr. Horsens Museum, HOM mus.nr. 1697.

⁶ Jfr. *Schiørring 2000* (note 1) 123f.

⁷ Horsens kan dog ikke på samme måde som Viborg, Ribe, Slesvig og til dels Randers udvise kontinuitet som møntsted. Se P. Hauberg, »Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146« og samme, »Danmarks Myntvæsen i Tidsrummet 1146–1241«, *Det kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Skrifter; historisk og filologisk Afdeling* 6, V, Kbh. 1906, 1–266 og 311–382. Svend Grathes mønt fra Horsens, der i ældre litteratur blev henført til Svend Estridsens tid, jfr. *Fabricius* 4 og J. K. Jensen, »Købstadens Oprindelse og Middelalderhistorie«, *Blade af Horsens Historie* (note 1) 4, er identisk i udseende med den, der i samme tidsrum udstedtes i Hjørring. Kun bynavnet veksler. Valdemar den Stores mønt har samme indskrift som mønter udstedt i Randers, jfr. samme, 314–15. Bay, *Horsens historie* 9 angiver ukorrekt, at mønten skulle være fra Valdemar Sejrs tid. *Kong Valdemars Jordebog* I, udg. Svend Aakjær, Kbh. 1926–43, 6.

⁸ *Kong Valdemars Jordebog* (note 7) 6, 53. Horsens og Århus betalte tilsammen 80 mk. i ledingsafløsning, dvs. heraf 20 mk. fra Århus, hvorimod Randers ydede 40 mk. og Ribe og Viborg 120 mk. hver, jfr. også *Jordebog* II, 55, 62, 191f., 537–39. 1231 anføres Horsens under Hatting Hrd., men stod siden som købstad uden for herredsinddelingen. Det er muligvis et sigende fingerpeg om en by af betragtelig alder, at hele tre herreder mødtes omkring Horsens, fra nord Voer Hrd., fra vest Nim Hrd. og fra syd Hatting Hrd.

⁹ Jfr. Ole Fenger, »Kongeleve og krongods«, *HistT* 100, 2000, 257–84. Ebbe Nyborg, »Kirke og sogn i højmiddelalderens by«, *Middelalderen (Danske Bystudier 1)*, Søren Bitsch Christensen (red.), Århus 2004 (under trykning).

¹⁰ Jfr. Horsens købstadsprivilegier, stadfæstet 1442 af Christoffer af Bayern, ratificeret på ny 1452 af Christian I og atter 1542 (med omtale af Lovby Mark) af Christian III, jfr. *Repert* I, nr. 7286 (29. nov. 1442), II, nr. 184 (17. nov. 1452) og *DaKancReg* 18. juni 1542.

¹¹ *ActaPont* VII, nr. 5681 (23. marts 1418 med henvisning til Valdemar Atterdags overdragelse 1351). Brevet, der er mangelfuldt overleveret med en række lakuner, blev udgivet i ovennævnte *Acta Pont* 1943 og inddrages vistnok tidligst i den lokalhistoriske forskning af Otto Norn, *Vor Frelers Kirke i Horsens* (Ældre Dansk Arkitektur 2), Kbh. 1948, 6. Uafhængigt af Norn og interessant nok med en væsentlig anderledes konklusion fremhævede lokalhistorikeren Svend Aage Bay akt-

stykket, tidligst i »Ikke Lovby – men St. Mariæ Kirke var Horsens ældste Sognekirke«, *Horsens Folkeblad*, 13. aug. 1950; jfr. også brev fra Bay til Norn 20. dec. 1950, i NM. *Top.ark.* Herom desuden ndf. s. 5386. Om tolkningen af forholdet mellem Vor Frue Kirke og S. Ibs Kapel (Vor Frelers Kirke), se endvidere *Bay 1952*, 24ff. og 39 note 13. Bay (27ff.) argumenterer for tilstedeværelsen af en kongsgård, anlagt o. 1150 på næsset mellem Nørrestrand, Stensballesund og Horsens Fjord, på hvis jorder byen var vokset frem. Som sæde for kongens foged skulle gården være opgivet efter 1320, da Bygholm anlagdes. Den 1991–93 påviste voldgrav på Torvet syd for Vor Frelers Kirke, jfr. ndf., kan tolkes som en befæstning omkring en kongsgård, om end dateringen til 1200'erne som anført hos *Møller Knudsen og Schiørring* 16f., siden er revideret til 1300'ernes første del, jfr. *Schiørring 2000* 131–33. Omtalen i Æm Klosters kronike af nedbrændingen 1247 af »curiam nostram Horsnes«, jfr. *Scriptores minores historiae Danicae mediæ ævi* II, Kbh. 1922, 197 og ndf. refererer sandsynligvis til en af klostrets ejendomme i byen, se også ndf. og 4589 vedr. den tilsvarende omtale af klostrets gård i Tåning. Hvorvidt ejendommen, betegnet Horsnæsgård, før denne episode og tillige efter dens omtale 1264 har været i kongens eje, som hævdet af bl.a. H. U. Ramming, »Bidrag til Horsens Historie i Middelalderen«, *Årb.ÅrhSt* 1933, 66f. og *Jensen* (note 7) 7f., er ganske ubevisligt, se herom også *Bay 1952*.

¹² Udgravningsrapport, Horsens Museum ved Marie F. Klemmensen (jfr. note 5) 10.

¹³ En oversigt over de ældre synspunkter findes hos *Bay 1952*. Jfr. endvidere *Andreasen m.fl.* 1977; *Schiørring 2000*. En detaljeret forskningsredegørelse følger under afsnittet om *†Vor Frue Kirke*.

¹⁴ Om Lovby og Tirup Kirker, jfr. *Bay 1952*, s. 40, note 68, Bay, *Horsens historie* 14 og Jacob Kieffer-Olsen, Jesper L. Boldsen og Peter Pentz, »En nyfundet Kirke ved Bygholm«, *Vejle Amts Årbog* 1986, 24–51.

¹⁵ *DaKancReg.* (28. juni 1540).

¹⁶ For denne teori, jfr. også *Møller Knudsen og Schiørring* 17.

¹⁷ *ActaPont* IV, nr. 2779 (19. april 1480).

¹⁸ Jfr. afskrift i Jens Bircherods dagbøger (februar 1673), i *KglBibl. NyKglSaml.* 1986c, 4°. Testamentet er tidligst publiceret i Lars Bisgaard, *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænke måde i dansk senmiddelalder*, Århus 1988, 156.

¹⁹ Overførslen af Christen Skrams og hans to hustruers lig gennemførtes af sønnen, Peder Skram, jfr. s. 4504 og *DaMag* 3, III, 1851, 82.

²⁰ En omtale i Kronens skøder af kirken i det tidligere johanniterkloster endnu så sent som 1575 kunne enten hentyde til en senmiddelalderlig afløser for Vor Frue Kirke, måske den nye kirke, der i Mogens Gøyes testamente 1514 nævnes som værende 'i bygning', eller blot en reference til resterne af den o. 1540 helt eller

delvis nedrevne bygning. RA. *DaKanc*. B78. Jyske reg. I, 297b. Skødets omtale af klostrets gods 'med bygning, kirke og kirkegård' er ikke medtaget i udgaven af *Kronens Skøder I*, 297, jfr. også *Bay 1952*, 40, note 63. Kirkegården, som efter sognets overførsel 1532 til Klosterkirken vel næppe har været i funktion, omtales bl.a. 1542 (*DaKancReg* (29. april 1542)). Jfr. også s. 5376, 5380. Vdr. Mogens Gøyes testamente 1514, jfr. RA. *Håndskriftsaml. I. Klevenfeldts saml.* Pk. 26.

²¹ *ActaPont* VII, nr. 5681, pavelig bekræftelse 23. marts 1418 til Antvorskov Klosters prior på Valdemar Atterdags overdragelsesbrev fra 1351 på 'Jomfru Maria Sognekirke og S. Jakobs Kapel i Horsens, Århus Stift', der begge lægges under prioratet. Inkorporeringen af sognekirken under johanniterklostret med bibeholdelse af sognefunktionen og tilføjelse af en bifunktion som klosterkirke finder paralleller bl.a. i Ribe, Viborg og Odense, jfr. *DK Ribe* 831, 840f.; Hans Krongaard Kristensen, *Middelalderbyen Viborg*, Århus 1987, 61; *DK Odense* 1221.

²² *Scriptores minores* (note 11) 238, jfr. også ovf. Tidligere i kroniken er s. 197 omtalt klostrets heste på Inæs syd for Horsens fjord.

²³ *DiplDan* 2, I, nr. 318; 2, II, nr. 217; 2, III, nr. 96 og 318; 2, IV, nr. 68 og 2, V, nr. 81.

²⁴ *DiplDan* 2, V, nr. 178 («cives»); også nr. 365. Om byretten, identisk med den slesvigske og anvendt som paradigme for Ebeltøft, jfr. Lauritz Nielsen, *Danmarks middelalderlige Haandskrifter*, Kbh. 1937, 105; *Bay, Horsens historie* 18.

²⁵ *Repert* I, nr. 7286 (29. nov. 1442). Jfr. også note 10.

²⁶ *Schiørring 2000* 126ff. Det jordbyggede anlæg, der omfattede en vold og en grav, henføres her til 1300'erne, men kan være ældre, jfr. omtalen i gavebrevet fra 1261 ndf.

²⁷ Nyborg (note 9). Jfr. også N. J. G. Pounds, *A History of the English Parish. The Culture of Religion from Augustine to Victoria*, Cambridge 2000, 148, 220-22.

²⁸ *Rektor Jens Hansen's Efterretning* (note 1) 47. At affærdige omtalen som 'fejlagtig' forekommer ikke rimeligt, jfr. *Andreasen m.fl.* 1977, 43.

²⁹ Jfr. Nyborg (note 9), der som en parallel til Horsens fremhæver Kalundborg. Også her havde den monumentale femtårnede kirke i højbyen endnu o. 1500 status som kapel eller anneks under den væsentlig mindre markante S. Olai kirke (*DK Holbæk* 3303ff.).

³⁰ Udgravningen under Rådhuset og Rådhushaven gennemførtes 1922 og 1938-39, jfr. Aage Simonsen, »En Udgravning i den gamle Bydel i Horsens«, *ÅrbÅrhSt* XIX, 1926, 124-29 og *Jensen* (note 7) 63. Begravelser blev til dels påtruffet under et munkestensgulv inden for fundamenterne af en aflang bygning, opført i muren på granitsokkel, måske levn af den ældre rådhusbygning (opført 1585); gravenes orientering afveg dog fra fundamenterne. Dels fandtes murede grave med hovedrum, svarende til »de, der blev afdækket i Øm Klo-

sterkirkes ruiner«, i et område syd for Rådhuset. *Andreasen m.fl.* 1977 45ff. tolker fundet som spor af kirkegården ved Vor Frue Kirke, nedlagt 1540, og identificerer bygningslevnene med den gamle sognekirke, hvis funktioner mellem 1418 og 1480 var overgået til S. Ibs Kapel (Vor Frelsers Kirke), mens bygningen af johanniterne blev overladt til Helligåndshusets brug. Selvom institutionens afhængighed af johanniterne ikke lader sig afvise, jfr. ndf., kan teorien om en 'indenbys' sognekirke, som argumenteret for ovf., næppe opretholdes.

³¹ *DaMag* 1, VI, 187 («Helligesthuss ibidem (dvs. i Horsens)»); 3, VI, 312 («sancte spiritus capell wdij Horsens»). 1468 nævner et brevudtog »Helgens gaard i Horsens», hvilket dog i princippet lige så vel kunne henvise til det hospital, byens S. Hans Kloster drev, jfr. ndf., *ÆldDaArkReg* II, 155 samt afsnittet om byens forsvundne middelalderkirker.

³² *Scriptores minores* (note 11) 297f; *ActaPont* nr. 3574 (20. maj 1497) med den pavelige stadfæstelse på klostrets ejendom. Tilsvarende tilladelser blev s.å. givet til gråbrødreklostrene i Næstved og Kalundborg, jfr. nr. 3575 og 3577. Jfr. om gavebrevet også Jørgen Nybo Rasmussen, *Broder Peder Olsen som de danske franciskaneres historieskriver* (Skrifter udg. af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet VI), Kbh. 1976, 77, 140. Muligvis støttede Peder Olsen sig til en indskrift, svarende f.eks. til den endnu bevarede Ystadtavle, som foreslået af Johs. Lindbæk, *De danske Franciskanerklostre*, Kbh. 1914, 140. Jfr. også den forsvundne indskrifttavle i Odense Gråbrødre Klosterkirke (*DK Odense* 1820f.), der dog ligesom Ystadtavlen nævner både den væsentlige indvielsesdag og den celebrerende gejstlighed.

³³ *Schiørring 2000* 126.

³⁴ *Schiørring 2000* 131-33.

³⁵ Jfr. *Danmarks middelalderlige annaler*, udg. Erik Kroman, Kbh. 1980, 266; om opstanden, se også *DiplDan* 2, VII, nr. 87 og 89; Arild Huitfeldt, *Danmarkis Riges Krønike* (1604), Kbh. 1977, 171ff.

³⁶ De oprørske bønder pålagdes 1313 at medvirke ved opbygning af fæstningsanlæg, jfr. *DiplDan* 2, VII, nr. 89. *Huitfeldt* (note 35) 175 nævner opførelsen af Bygholm »eller haffvuer verit it andet der vdi Byen er wbevist« som resultat heraf, men noterer dog, 285, at Bygholm som følge af bestemmelserne i Christoffer II's håndfæstning atter blev nedbrudt o. 1320. Bygholm er tidligst nævnt i samtidige kilder 1333, jfr. *DiplDan* 2, XI, nr. 75. Om kapellet, jfr. Hans H. Fussing, *Stiernholm Len 1603-1661*, Kbh. 1951, 113f. En kapellan her er omtalt 1458 (*Repert* II, nr. 830 (6. april 1458)); mht. til den kirkelige betjening blev denne 1560 varetaget af sognepræsten i Hatting (*KancBrevb* (24. okt. 1560)).

³⁷ Nedlæggelsen af Lovby og Tirup sognekirker i 1300'erne kan ligeledes være begrundet i pestkatastrofen, men kan også have haft sammenhæng med anlægget af Bygholm i århundredets første del, jfr. *Kieffer-Olsen m.fl.* (note 14) 48.

³⁸ Om overdragelse af de sognepræstelige funktioner til herreklostrene, jfr. Anne Riising, *Danmarks middelalderlige prædiken*, Kbh. 1969, 23. Da indtægten oversteg 4 mk. sølv, skulle paven godkende inkorporationen.

³⁹ *DiplDan* 3, V, nr. 336 (17. juni 1360); 4, IV, nr. 208 (20. april 1390).

⁴⁰ *DaKancReg* 29. april 1542.

⁴¹ RA. *Håndskriftsaml.* I. *Klevenfeldts saml.* Pk. 26.

⁴² Jfr. overdragelsen fra S. Hans Klosters prior og menige munke til Horsens by af en mark og eng, som lå til S. Jørgensgård øst og vest for alvejen, således som det stadfæstedes af Christian III 1540, *Fabricius* (note 1) 127. Blandt Horsens Hospitals indtægter omtales endnu i *HofinFund* II, 235, stadepenge fra hver fiskervogn, der kom til S. Hans marked, i henhold til et tingsvidne fra 1514. Dette kunne ligeledes hidrøre fra S. Jørgensgårdens aktiver, uden at det dog nødvendigvis afspejler en forbindelse til johanniterne. Hvorvidt johanniterne også udstrakte deres indflydelse til Helligåndshuset, jfr. *Fabricius* (note 1) 129, er ikke dokumenteret.

⁴³ Jfr. *ActaPont* V, nr. 3366 (10. juli 1493). *Møller Knudsen og Schiørring* (note 1) 33f.; *Schiørring 2000* (note 1) 127. Om den tidligste omtale, antagelig 1502 og ikke som tidligere anført 1492, jfr. redegørelsen for S. Jørgensgårdens Kirke i afsnittet om byens forsvundne kirker.

⁴⁴ Jfr. *Det kgl. rettertings domme* I, udg. Troels Dahlerup I, Kbh. 1959, 716.

⁴⁵ *KancBrevb* 1. juli 1552.

⁴⁶ Kendt er et segl fra smedegildet med gengivelse af smedegildets skytshelgen, S. Peter (NM, inv.nr. 21308). 1532 anmodede Vor Frue kompagni kongen om beskyttelse af deres kirkegods, hvilket de fik. En af deres oldermænd hed da Anders 'skomager', hvilket kunne pege på en tilknytning til skomagergildet, jfr. *Frederik I.s Registranter* 471; Lars Bisgaard, *Gildernes religiøse rolle i Danmarks senmiddelalder*, Odense 2001, 34. *Fabricius* (note 1) 417 foreslår på baggrund af kilder fra 1600'erne, at byen også har haft et S. Gertrudsgilde og et købmændsgilde med papegøjeskydning. Til belysning af det kirkelige liv i byen i øvrigt skal nævnes, at dronning Christine ved et besøg i Horsens 25. april 1505 påhørte tre forskellige messer (for Kristi fem sår, for S. Laurentius og for Vor Frue) – hvor fremgår imidlertid ikke, jfr. *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*, udg. William Christensen, Kbh. 1904, 192.

⁴⁷ Jfr. *Scriptores minores* (note 11) 197 og årbøgerne fra Lund og Essenbæk i *Roman* (note 33) 67, 282.

⁴⁸ Jfr. note 10 og *Repert* II, nr. 184 (17. nov. 1452); endvidere *Fabricius* (note 1) 12.

⁴⁹ *ActaPont* VI, nr. 3574; *DaKancReg*. Om senere bybrande, jfr. ndf.

⁵⁰ Som optakt til Gråbrødre Klosters sækularisering 1532 nævner beretningen om munkenes fordrivelse, at Mogens Gøye opfordrede byens borgere til at bringe kongen 'monstranserne og kalkene fra kirkerne i Horsens', for at han kunne sælge dem, jfr. *Scriptores mi-*

nores (note 11) 366. Frederik I's befalede konfiskation af klokker 1526, der også omfattede købstadskirker og klostre, har naturligvis berørt Horsens, selvom intet dog er registreret herfra, jfr. Victor Hermansen, *Klokkeskatterne af 1526 og 1601*, utrykt manuskript i NM (Redaktionen af Danmarks Kirker), med en oversigt over de bevarede registraturer i RA. *Rgsk.indtil 1559 (1580)*. Fortegnelser over indkrævede klokker, 1528-29 (Reg. 108A, nr. 11, 1-8); Poul Grinder-Hansen, »Danske klokkekonfiskationer i 16. og 17. århundrede«, *Klokker* (temanummer). *Arv og Eje* 1983-84, 213-228. Blandt klokker, der skånedes, var bl.a. Helligåndshusets, som Axel Nielsen Rosenkrantz til Stensballe 1532 ansøgte Århusbispen Ove Bille om tilladelse til at erhverve, jfr. A. Heise, *Familien Rosenkrantz's Historie* II, Kbh. 1882, 130. Vor Frelsers Kirke modtog – måske som udtryk for, at kirken selv havde afgivet klokker – 1564 en konfiskeret klokke fra det nedlagte Ring Kloster (s. 4667), jfr. *KancBrevb* (8. dec. 1564) og ndf. s. 5563. Dog havde kirken 1565 en større beholdning på ikke mindre end fire eller fem, jfr. ndf. Om kostbarhedskonfiskationerne under Frederik I, se generelt Holger Fr. Rørdam, »Beskatning og Plyndring af Kirkerne i Frederik I's Tid«, *KirkehistSaml* II, 4, 1867-68, 26-45.

⁵¹ *Frederik I.s Registranter* (17. juli 1530); *Scriptores minores* (note 11) 366-67; jfr. også *Kroniken om Graabrødrenes fordrivelse fra deres klostre i Danmark*, udg. Henning Heilesen, Kbh. 1967, 73.

⁵² *Frederik I.s Registranter* (17. nov. 1532).

⁵³ Priorerne i S. Hans Kloster og Helligåndsklostret i Randers havde 1532 klaget over, at visse personer uden dom og ret havde frarøvet klostrene deres gårde og gods. Kongen forbød handlemåden og bad derfor Mogens Gøye om at tage 'fornævnte klostres (klostres) gods i forsvar, indtil kongen selv kunne komme til stede' og 'gøre en anden skikkelse' på forholdene, jfr. *Frederik I.s Registranter* 469-70.

⁵⁴ RA. *DaKanc* B 78. Jyske reg. I, 279b, jfr. også note 18. Om de skiftende pantehavere til 1575, jfr. Poul Rasmussen, »Jordegods, som tilhørte St. Hans kloster i Horsens 1536-1585«, *ØjyHjemst* 21, 1956, 66-70. Sidste indehaver af pantet var Holger Rosenkrantz, jfr. *KancBrevb* som ovf. og 3. apr. 1571, 29. jan. 1575.

⁵⁵ Om betegnelsen, Stjernholm, der tidligst synes anført efter Holger Rosenkrantz' død, jfr. *KancBrevb* 3. juli 1591; 1. juli 1592; *Danmarks Stednavne* (note 2) 7.

⁵⁶ *DaKancReg* 29. april 1542.

⁵⁷ *DaKancReg* 12. nov. 1541. Jfr. også Mariane og C. J. T. Thomsen, *Aarhus Hospital i Det tidligere Sortebrødre-kloster*, Aarhus 1942, 19, 91.

⁵⁸ To år før, 1558, oprettedes et selvstændigt hospital i Randers, jfr. *KancBrevb* 10. dec. 1558.

⁵⁹ *KancBrevb* 8. maj 1560.

⁶⁰ *KancBrevb* 9. april 1570. Om nyere redegørelse vedr. hospitalets historie, jfr. den efterfølgende beskrivelse af Horsens Hospitalskirke.

⁶¹ *KancBrevb* 21. april 1569.

⁶² Jfr. omtalen 1532 af en daglig sjælemesse, der 'i lang tid ikke er holdt', dog formentlig på grund af de lutherske rørelser og ikke begrundet i sogneændringen, *Frederik I.s Registranter* 464, 471. Om de lutherske reformatorer, Peter Borgsmed, der allerede 1530 var prædikant i Horsens, og Peder Storm, som 1537 var medunderskriver af Kirkeordinansen, jfr. Vilhelm Marstrand, »Horsens Kirker og Præster 1532-1700«, *Årb.ÅrhSt* XXIII, 1930, 26-39 og Richardt Riis, »Tre klostres skæbne«, *Vejle Amts Årbog* 1998, 57-61. Hvorvidt en sammenlægning af Vor Frelsers og Klosterkirkens sogn i realiteten først fandt sted 1548, som anført af denne, s. 31, lader sig dog ikke deducere ud fra omtalen af Anne, hr. Hermanns efterleverske, der 1548 fik stadfæstelse på at nyde den præstegård, han havde overladt hende i byen, jfr. *DaKancReg* 21. jan. 1548. Præstegården er antagelig identisk med den ovf. omtalte ved Klosterkirken og ikke den nedlagte Vor Frues som hævdet af Marstrand.

⁶³ LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens kirkes stolebog. (C 621-7). Jfr. s. 5368 og 5546.

⁶⁴ *Fabricius* (note 1) 82ff. Denne gudstjenesteordning er bevidnet allerede 1609. Om præsternes lønninger og bolig, jfr. samme, 84-89.

⁶⁵ 1630 blev det således fastslået, at ingen kunne have studeplads i Klosterkirken, uden at de forinden havde erhvervet sig en plads i Vor Frelsers Kirke, jfr. LAVib. *Kirkeinsp.ark.* Horsens Kirkers Kirkestole (C 621-10). Registreringen af stolepladsernes ejere fulgte ved midten af 1700'erne byens rodeinddeling, jfr. LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2385-88). Tilsyneladende var der dog ikke tale om en uofficiel deling af menighedens medlemmer mellem de to kirker ud fra deres bopæl hhv. i Nørre- og Søndergades roder.

⁶⁶ *Fabricius* (note 1) 85, 88f.

⁶⁷ Jfr. *Fabricius* (note 1) 74-82. En særligt tyngende udgiftspost, der hvilede på kirkekassen, var vedligeholdelsespligten af byens Latinskole, jfr. *Fabricius* 138ff.

⁶⁸ Om bybranden, jfr. *KancBrevb* 17. aug. 1586, 5. jan., 8. febr. og 29. marts 1587. Om senere brande 1724 og 1726, jfr. Bay, *Horsens historie* 114. Byen var flere gange i 1600'erne ramt af besættelser og krigsuroligheder, således 1627-29, 1644-45 og 1657-60, mens de senere krige snarere indirekte prægede bylivet gennem øgede beskatninger.

⁶⁹ Jfr. *Fabricius* (note 1) 94f. Om præsternes indtægter i øvrigt, se samme, 82-89.

⁷⁰ Tidligst Gjord (Gothardt) Pedersen, sognepræst 1629-50 og provst fra 1642 og Peder Rasmussen Ryt-

ter, provst 1668, jfr. *Marstrand* (note 62) 36f. (fra 1659-68 beklædtes provsteembedet dog af sognepræsten i Hvirring, Claus Christensen Hvirring, jfr. s. 5259). Senest var Christian Brøndsted, der 1785-1822 var sognepræst i Horsens, provst 1786. 1806 ændredes provsttildelingen, jfr. Harald Jørgensen, *Lokaladministrationen i Danmark* (Administrationshistoriske studier), Kbh. 1985, 232ff.

⁷¹ Om Horsens som garnisonsby, jfr. senest Sv. Aage Bay, »Di Haassens Hæjstfolk, Horsens som garnisonsby fra 1724-1842«, *Vejle Amts Årbog*, 1980, 104-46. Under indkvarteringen af franske og spanske tropper i byen 1808 afholdtes her katolske gudstjenester, dog ikke i kirkerne, jfr. samme 131.

⁷² Om systemskiftet, jfr. også s. 5369. De vigtigste sagsakter er RA. *DaKanc* F 20. Koncepter og indlæg til Jyske tegnelse, nr. 18 (indlæg fra kirkeværgen 6. april 1793; fra Kirkeinsp. 22. juli 1793; fra Stiftsovr. 26. aug. 1793; forestilling med kgl. approbation 17. jan. 1794); F 19. Jyske tegnelse (kgl. res. 24. jan. 1794). Endvidere Rtk. 244.22. Bygningskontoret. Kopibog, nr. 237 (28. sept. 1793; 21. dec. 1793).

⁷³ Chr. Molbech, *Ungdomsvandring i mit Fødeland* II, Kbh. 1815, 236. Også senere i 1800'erne ytrede frygt for Klosterkirkens skæbne, ikke mindst i lyset af kirkens tiltagende forfald og »uanstændige Tilstand«, jfr. *Trap* 1. udg., Kbh. 1860, 633.

⁷⁴ LAVib. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2372).

⁷⁵ RA. *DaKanc* F20. Indlæg til Jyske Tegnelse 1796, nr. 301 (6. dec. 1796).

⁷⁶ Bay, *Menigheden* I (note 1) 76-80.

⁷⁷ Bay, *Menigheden* II (note 1) 84f. Embedet nedlagdes 1882, jfr. samme 139.

⁷⁸ Indtil 1888, iflg. Paul Nedergaard, *Dansk Præste- og Sognehistorie* VII (Aarhus Stift), Kbh. 1966, 339.

⁷⁹ Jfr. redegørelse fra Ulrik Frederik Rosing 4. sept. 1823, LAVib. *Bispeark.* Indk. breve (C 3-511). 6. sept. 1849 betales for rengøring ved kirkens anvendelse af fjendtlige tropper, jfr. *Bispeark.* Rgsk. (C 3-2382).

⁸⁰ Iflg. Bay, *Menigheden* II (note 1) 133f. drøftedes sogneledingen allerede o. 1859 i forbindelse med overvejelser om at nedlægge kateketembedet.

⁸¹ Jfr. Bay, *Menigheden* II (note 1) 86-88. 1925 oprettedes et ekstra kaldskapellani ved Klosterkirken, jfr. *Den ev.-luth. Kirke* (note 1) 76. I kirkelig henseende betegnedes perioden frem til 1930'erne også som »Horsens kirkelige guldalder«, se også *Nedergaard* (note 78) 326ff., Bay, *Menigheden* II (note 1) 95ff. og Jørgensen, *Hundrede Horsens-år* (note 1) 169-75.

⁸² *Horsens Avis* 2. aug. 1972.

THE CHURCHES IN HORSSENS

ENGLISH SUMMARY

On the northern side of Horsens Fjord, farthest in, a spit of land projects. It is demarcated by the river Bygholm Å to the south west, Nørrestrand to the north and Stensballesund to the east. On this peninsula – sheltered by the hills and protected by the many flats of the fjord – one finds the town that has given its name to this wide East Jutland fjord.

Although the name of the town, Horsens, is first mentioned in sources from the 1100s, archaeological research in recent years in the present-day town centre has shown that settlement at the spot can be traced back to the 900s. In the 1100s the town was called ‘Kongens Horsens’ (The King’s Horsens), a minting centre under the authority of the Crown, and according to the land registry *Kong Valdemars Jordebog* (1231) it paid relatively high duties to the Crown compared with other Jutland towns. The King presumably also had property of his own in the town.

Our knowledge of the churches from the old period is extremely limited. The parish church of the town, *Vor Frue Kirke* (The Church of Our Lady) was probably on the eastern outskirts of the settlement, where a monastery of the Order of St. John of Malta had been established by the mid-1300s. However, the age and exact location of the church have not yet been established archaeologically. It is just as uncertain whether the still-preserved brick church *Vor Frelers Kirke* (the Church of Our Saviour, originally consecrated to St. Ib, i.e. St. James, and built c. 1225), had one or more predecessors. As mentioned, by 1418 (1351), both churches were under Royal patronage.

The building of the latter of these as a stately three-aisled church with twin towers and a private gallery was an element of crucial importance in the settlement of the town, which however only took on a more permanent structure in the course of this and the following century, with a street network and a main market square

south of Vor Frelers Kirke. East of this, c. 1261, a *Franciscan Monastery* was established with its related abbey church *Klosterkirken*. A temporary intervention in the topography of the town was the establishment at the beginning of the 1300s of a rampart around the first mentioned church and the area north of it, perhaps as a result of the political unrest in the reign of King Erik Menved. The complex was demolished again in the middle of the century.

In the course of the Late Middle Ages the number of ecclesiastical institutions increased: around 1351 a *Johannite monastery*, *S. Hans Kloster*, was established, incorporating the old parish church and Vor Frelers Kirke, the latter retaining chapel-of-ease status. Over a short period, c. 1480–1532, though, the roles of the two churches were reversed. The exact dating of a *Helligåndshus* (Hospital of the Holy Ghost) with its related *chapel*, a *churchyard* in the street Søndergade, a *S. Jørgensgård* (St. George’s Leper Hospital), presumably on the southwestern outskirts of the town, and a *Helligkors Kapel* (Holy Cross Chapel) cannot be established. A *chapel* at Bygholm, west of the town, the seat of the *lensmand* or Lord Lieutenant, probably functioned in the interval from the first part of the 1300s until 1618.

In the years around the Reformation in 1536 the number and functional areas of the churches of the town both changed significantly. As early as 1532 responsibility for the Franciscan Monastery was transferred to the town, and the abbey church was elevated to the status of parish church. The Johannite monastery, St. Hans Kloster passed into private ownership c. 1537, while the related Vor Frue Kirke was demolished c. 1540 and S. Jørgensgården and Helligåndshuset were incorporated in *Horsens Hospital*, housed in a new building c. 1560. From the mid-1500s Vor Frelers Kirke took on a subordinate status to Klosterkirken. But here too ordinary liturgical rites were performed, including both baptism and funerals. The two preserved me-

dieval churches made up one parish, called 'Horsens Church' with shared administration and property ownership. From the second half of the sixteenth century only the churchyard at Klosterkirken functioned as the town churchyard.

An addition to ecclesiastical life was an *Orthodox chapel*, furnished in 1780-1807 for the Russian court in exile in Palæet on the square, Torvet. The parish congregation was also expanded in the period 1724-1842 by the billeting of military personnel in the town (the Schleswig Cuirassier Regiment).

An acute need for an extensive refurbishment of Vor Frelser Kirke in the 1790s was the background for far-reaching changes in the administration and functioning of the churches.

In 1794 Vor Frelser was elevated to the status of parish church while Klosterkirken was from then on reduced to a funeral church and vicariate. With the change several items of inventory were moved from Klosterkirken to the new parish church of the town.

The population growth in the town made it necessary in the course of the nineteenth century to establish new cemeteries, in 1835 and 1876 respectively: these were the *Northern* and *Eastern Cemeteries*. The rapid growth of the city was at the same time the background for the rehabilitation of Klosterkirken as a parish church, and after a radical restoration in 1894 it began to be used for ordinary services. In 1904 it was elevated to the status of an independent parish church. In 1971 the third parish church, *Sønderbro Church*, was established in the southern part of the city.

In 1853 a *chapel* (since 1975 called *Vestermark Church*) was established in the newly built Horsens Prison, from 1933 known as Horsens Statsfængsel (Horsens State Prison). In 1872 a Catholic congregation was given its own chapel and in 1896 an independent church, *St. Joseph's Church*, while for the Methodists a church was built in 1906, the *Gethsemane Church*. In 1939 Horsens acquired its third cemetery, the *Western Cemetery*, with its related *chapel of rest* and crematorium.